

LBRIS

We know
books

Gabriel-Dinu Herea

VOCEA SOARELUI LA PĂTRĂUȚI

Simbolismul unor aliniamente solare

Prefață de Marc Eduard Frîncu, studiu introductiv de Vladimir Ivanovici,
traducere și consultanță științifică de Alice Isabella Sullivan

eu

EDITURA UNIVERSITĂȚII DE VEST
Timișoara • 2020

CUPRINS

PREFAȚĂ (MARC EDUARD FRÎNCU)	5
EFECTE SOLARE ÎN ARHITECTURA CULTICĂ (VLADIMIR IVANOVICI)	9
VOCEA SOARELUI LA PĂTRĂUȚI	19
SOARELE PĂTRUNDE ÎN BISERICĂ PRIN FEREASTRA DE SUD A NAOSULUI.....	26
SOARELE PĂTRUNDE ÎN BISERICĂ PRIN FEREASTRA DE SUD A PRONAOSULUI.....	37
SOARELE PĂTRUNDE ÎN INTERIOR PRIN UȘA BISERICII	45
ALINIAREA SFINTEI MESE CU SOARELE CARE APUNE LA ECHINOCTII	45
CĂRAREA DE LUMINĂ.....	50
SOARELE PĂTRUNDE ÎN BISERICĂ PRIN FEREASTRA ALTARULUI.....	55
ROMAN MELODUL ȘI ANDREI CRITEANUL	58
ICOANA „COBORĂRII LA IAD” ȘI PROSCOMIDIARUL	60
VENIȚI DE PRIMIȚI LUMINĂ!	64
SOLSTIȚIUL DE VARĂ, SÂNZĂIENELE, ZIUA NUMELUI ȚARULUI IOAN ȘTEFAN	68
FEREASTRA DE EST A TURLEI.....	80
SOARELE PĂTRUNDE ÎN BISERICĂ PRIN FEREASTRA DE SUD A TURLEI	82
„PRECUM ÎN CER AȘA ȘI PE PĂMÂNT”	83
SOARELE SE STINGE PE STEAUA ÎNTRUPĂRII LUI HRISTOS.....	86
HRISTOS ÎL RIDICĂ PE ADAM DIN IAD	89
CONCLUZII.....	93
BIBLIOGRAFIE.....	94
PĂZITORII PRAGULUI DE LA PĂTRĂUȚI.....	95

EFECTE SOLARE ÎN ARHITECTURA CULTICĂ: O INTRODUCERE FOARTE SCURTĂ

Majoritatea oamenilor de astăzi au pierdut o dimensiune a existenței care a modelat spiritualitatea omenirii pentru cea mai mare parte a istoriei sale. Iluminarea artificială a orașelor moderne a redus efectul vizual al cerului nocturn. În plus, progresele tehnologice fac relația dintre Soare și hrana pe care o producem și consumăm mai puțin evidentă. Spre deosebire de oamenii din trecut, cei de astăzi sunt izolați imaginativ de cosmos, în ciuda pașilor importanți făcuți deja către înțelegerea și explorarea acestuia. Modul în care societățile din trecut au explicat relația omului cu cosmosul se regăsește în scrierile, ritualurile și cultura materială a acestora. Din aceste surse rezultă că Soarele a ocupat o poziție centrală în viziunile lor despre viață și că oamenii din trecut erau conștienți de potențialul funcțional și simbolic al luminii. Deși atestată și în arhitectura domestică, orientarea mediului construit pentru a profita la maximum de calea Soarelui pe cer este totuși cel mai bine păstrată în arhitectura cultică.

Începuturile construirii, pe care descoperirea recentă a structurilor (încă) misterioase de la Göbekli Tepe le împinge înapoi la ca. 12000 BCE, se află sub semnul astronomiei.* Locurile preistorice care au fost orientate către pozițiile cardinale sau care au reprodus pe pământ modele observate pe cer atestă orientarea ascendentă a omenirii. Din păcate, ca urmare a tehnicilor de construcție, a materialelor perisabile, a climei și a trecerii timpului, puține

* Recunoașterea acestei dimensiuni formative a astronomiei a dus la crearea inițiativei UNESCO „Astronomie și patrimoniu mondial” care din 2003 documentează site-uri care conțin date din domeniul astronomiei: <https://www3.astronomicalheritage.net/index.php/about/astronomy-and-world-heritage>

exemple supraviețuiesc din societățile mesopotamiene pentru a ne permite să explorăm modul în care acei oameni au folosit lumina Soarelui în spațiile și mediile construite. Textele care au rămas atestă o apreciere a acțiunii luminii, care s-a crezut că învăluie zeii, și indică faptul că idolii lor au fost făcuți din materiale reflectorizante pentru a reproduce această strălucire divină.*

În Egipt, din fericire, templele care au rămas dovedesc un interes marcat și o capacitate avansată de a calcula calea Soarelui și a construi în așa fel încât clădirea sau complexul să prindă și să direcționeze lumina în mod semnificativ. În interiorul templelor, poziția ferestrelor și formele lor erau uneori folosite pentru a crea o secvență de raze care să ghideze oamenii prin interioarele întunecate.** În plus, camera interioară care găzduia idolul era adesea luminată de o singură deschidere în tavanul de deasupra statuii. La prânz, în anumite zile, deschiderea arunca o rază de soare asupra statuii, creând astfel un efect teofanic. (Fig. 1)

Egiptenii au combinat adesea două principii de orientare. Primul s-a centrat pe orientarea complexului construit cu poziția Soarelui în momentul apariției și/sau a dispariției sale la orizont la o anumită dată - cel mai obișnuit tip de utilizare a luminii în Antichitate. Al doilea principiu implică înțelegerea traseului Soarelui pe cer pentru așezarea ferestrelor și direcționarea luminii solare către anumite zone în anumite momente. Dintre aceste două principii, doar primul a fost întâlnit în mod obișnuit în templele grecești.

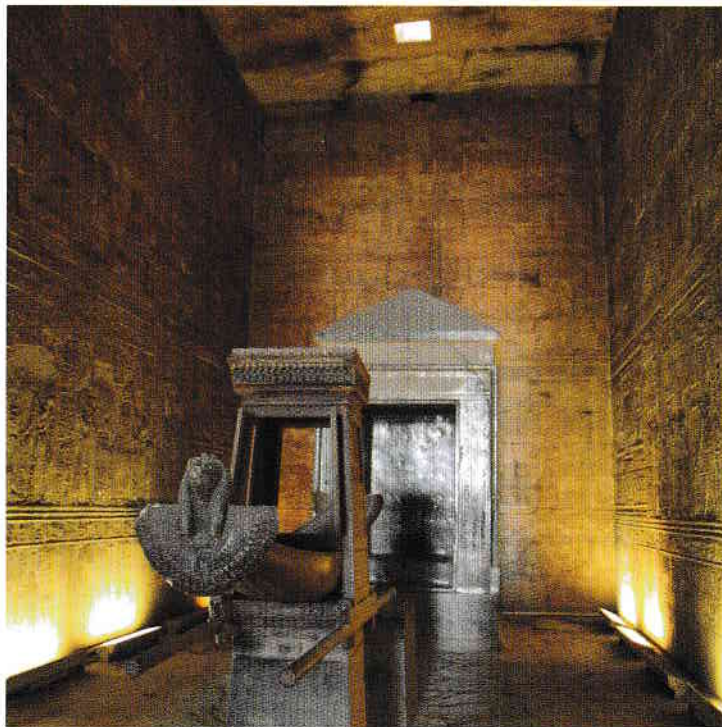
În pofida unui interes timpuriu pentru orientarea templelor grecești, un principiu general încă nu a fost identificat.*** Având de cele mai multe ori un

* Pentru *melammu*, vezi Elena Cassin, *La splendeur divine. Introduction à l'étude de la mentalité mésopotamienne* (Paris-La Haye, Mouton, 1968). Având în vedere formatul publicației, referințele bibliografice sunt strict orientative, și nu extinse.

** Vezi e.g. Pierre Zingani, "Light and Function: An Approach to the Concept of Space in Pharaonic Architecture", în Peter I. Schneider și Ulrike Wulf-Rheidt (eds.) *Licht-Konzepte in der vormodernen Architektur, Internationales Kolloquium in Berlin vom 26. Februar-1. März 2009* (Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung vol. 10, Regensburg, Schnell+Steiner, 2011), pp. 59-70.

*** Heinrich Nissen, "Über Tempelorientierung", în: *Rheinisches Museum* 28 (1873): 513-557. Pentru o sinteză de cercetare, cu bibl., vezi Cesar González García și Juan Antonio Belmonte, "Sacred architecture orientation across the Mediterranean: a comparative statistical analysis", în: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14.2 (2014): 95-113.

Fig. 1. Cameră interioară conținând barca și edicola care găzduia statuia zeului, luminată de o fereastră zenitală. Templul lui Horus, Edfu, Egipt. Fotografie de Gunter Hartnagel.

singur spațiu interior luminat de o deschidere unică, și anume ușa, templele grecești erau de obicei orientate cu fațada spre un punct de pe orizont de unde răsare Soarele.* O corelație între punctele alese și fiecare templu este încă căutată, dar motivul, și anume dorința de a avea lumina Soarelui să lumineze partea din față a statuii cultice din interiorul templului, pare să fie general acceptat. Roma a integrat diferitele tradiții ale societăților pe care le-a cucerit, revendicându-le cu geniul său sincretist.** Din această diversitate de teorie și practică a apărut capodopera arhitecturii cultice romane: Panteonul din Roma (terminat aproximativ 125 CE). Cupola sa uriașă înrămează un oculus care conectează

* Robert Hannah, "Greek Temple Orientation: The Case of the Older Parthenon in Athens," *Nexus Network Journal* 15.3 (2013): 423-443.

** Vitruvius (*De arch.* 4.5.1), în singurul tratat de arhitectură care a supraviețuit din Antichitate, indică o orientare occidentală a fațadelor templelor, ca regulă generală. Totuși, acest lucru este rareori găsit pe teren.

interiorul cu Soarele într-o manieră semnificativă și, de ziua de naștere a Romei, pe 21 aprilie, încadrează intrarea în templu, oferind astfel un fundal luminos împăraților.*

Printre romani importanța Soarelui a crescut gradual și Sol, zeul Soarelui, a devenit referința simbolică preferată a împăraților. Popularitatea sa poate fi legată de un interes general în astronomie care se manifestă în societatea romană începând cu primele secole CE, și care a modelat și imaginarul cultelor emergente. Printre acestea, creștinismul a rezervat un rol deosebit Soarelui și luminii. Centralitatea luminii în tradiția creștină a fost moștenită în parte din iudaism, unde, la fel ca în majoritatea societăților antice din Orientul Apropiat, se spunea că divinul „se acoperă cu lumină ca și cu o haină”.** Ioan, apostolul cel iubit, l-a asimilat pe Dumnezeu cu lumina și ne-a transmis cuvintele lui Iisus: „Eu sunt lumina lumii.”*** Când creștinii au început să construiască lăcașuri de cult, lumina a fost folosită pentru a crea o ierarhie între spațiile din biserici, cu zonele mai sacre indicate prin numărul și dimensiunea ferestrelor, precum și prin cantitatea și prețiozitatea lămpilor și lumânărilor. După cum indică un număr de texte din această perioadă: prezența luminii în interiorul unui lăcaș de cult a reprezentat sfințenia acestuia. Acest principiu este exprimat vizual într-un mozaic din secolul al VI-lea din Ravenna (Italia). Comandat de regele Theodoric (r. 493-526), mozaicul îl arăta pe rege și membrii curții sale încadrați de o reprezentare schematică a palatului său. Deasupra palatului sunt reprezentate două grupuri de clădiri. În dreapta regelui, două structuri care se aseamănă cu catedrala și baptisteriul sectei arienilor (clădiri ce se păstrează până în zilele noastre) sunt reprezentate cu ferestre strălucitoare, redată în piese de mozaic albastru deschis. În stânga monarhului, trei clădiri care reprezintă catedrala ortodoxă, baptisteriul și palatul episcopal (complexul ecleziastic ortodox a supraviețuit, de asemenea) au ferestre întunecate. Patron al ambelor Biserici, dar și arian, Theodoric a ținut să arate prin înfățișarea luminii divine că harul se află în Biserica Ariană. (Fig. 2)

* Robert Hannah, Giulio Magli, “The Role of the Sun in the Pantheon’s Design and Meaning”, în: *Numen* 58.4 (2011): 486-513.

** Psalm 103/104.2.

*** Ioan 1.5 și Ioan 8.12.

Fig. 2. Mozaic care prezintă palatul lui Theodoric cel Mare, Sant'Apollinare Nuovo, Ravenna (504 CE). Fotografie de Nick Thompson.

Pentru a îmbunătăți luminozitatea bisericilor, arhitecții din Antichitatea târzie au calculat cu atenție unghiul ideal pentru orientarea absidei, au adaptat poziția și dimensiunile ferestrelor, au acoperit interioarele cu suprafețe reflectorizante și au umplut spațiul cu dispozitive de iluminat.* Această tehnică cantitativă vizibilă în bisericile Antichității târzii a fost rafinată ulterior. Calitatea luminii – dată de natura ei (naturală sau artificială, de lumânare de ceară sau lampă de ulei), de caracterul său peren și de suprafețele și culorile din jurul acesteia – a fost folosită pentru a separa anumite zone din biserici. Mai mult, odată cu debutul perioadei mai reci, cunoscute sub numele de Vandal Minimum (ca. 550 - ca. 800), în zorii Evului Mediu, și cu pierderea parțială a capacității de a produce panouri de sticlă pentru ferestre odată cu dezintegrarea Imperiului Roman în

* În legătură cu diferitele strategii, vezi Sible de Blaauw, "In vista della luce: un principio dimenticato nell'orientamento dell'edificio di culto paleocristiano", în: Paolo Piva (ed.) *Arte medievale. Le vie dello spazio liturgico* (Milano, Jaca Book, 2010), pp. 15-45; Nadine Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience* (Farnham-Burlington, Ashgate, 2014); Vladimir Ivanovici, *Manipulating theophany: Light and ritual in north Adriatic architecture (ca. 400-ca. 800)* (Ekstasis: Religious Experience from Antiquity to the Middle Ages vol. 6, Berlin, Walter de Gruyter, 2016).

Occident, dimensiunea și numărul de ferestre s-au diminuat. Noile interioare, mai întunecate, permiteau accentuarea vizuală a anumitor locuri din biserici cu un număr mai mic de lămpi și lumânări – mărfuri prețioase în Antichitatea târzie și tot mai mult în Evul Mediu timpuriu.*

În același timp, cunoștințele utilizate în secolele anterioare pentru calcularea orientării generale a bisericilor ca să primească cantitatea maximă de lumină naturală dimineată, când se efectua Liturgia principală, au fost acum folosite pentru a crea mai multe efecte de lumină. În Occident atât sursele scrise, cât și clădirile care au rămas atestă o preferință pentru efecte de lumină foarte precise care au loc la date relevante simbolic. În aceste zile razele Soarelui luminează anumite locuri sau obiecte din interiorul bisericilor. La Gravedona, pe malul nordic al lacului Como (Italia), o sursă din secolul al IX-lea atestă utilizarea unei astfel de tehnici. Fresca din absida cu *Adorarea magilor*, sursa menționează, era luminată într-un mod care permitea luminii să cadă numai asupra Fecioarei Maria, a pruncului Iisus și a darurilor pe care le-a primit, dar nu și asupra magilor care le-au adus.** În Parma, în interiorul baptisteriului monumental (finalizat în 1270), în perioada anului în care de obicei se efectuau botezurile o rază încadrează figura pictată a lui Hristos.***

Moștenite din Antichitate, cunoștințele pentru calcularea acestor efecte s-au păstrat într-o serie de locuri de pe continent, așa cum atestă studiile recente ale Evei Spinazzè.**** Sosirea astrolabului, la sfârșitul secolului al X-lea,

* Daniela Mondini, “Osservazioni sulla produttività del ‘buio’ romanico. La finestra e la luce nell’architettura religiosa dell’arcosud-alpino”, în: Daniela Mondini, Vladimir Ivanovici (eds) *Manipulating Light in Premodern Times* (Mendrisio-Cinisello Balsamo, Mendrisio Academy Press, 2014), pp. 63-83.

** *Annales regni Francorum*, a. 823 (ed. Friedrich Kırze, MGH SrG, 1895, p. 163) cf. Jean-Marie Sansterre, “Attitudes occidentales à l’égard des miracles d’images dans le haut Moyen Age”, în: *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 53.6 (1998): 1219-1241, at 1229. Aș dori să îi mulțumesc lui Herbert Kessler pentru această referință.

*** Manuela Incerti, “Antiche geometrie solari nel battistero di Parma”, în: *Arte Cristiana. Rivista Internazionale di Storia dell’Arte e di Arti Liturgiche* 805 (2001): 293-306.

**** Eva Spinazzè, *La luce nell’architettura sacra: spazio e orientazione nelle chiese del X–XII secolo - tra «Romandie» e Toscana* (Frankfurt a. Main, Peter Lang, 2016), cu bibl.

Fig. 3. Manuscrisul Aristotel / Albertus Magnus, fol.4v, sfârșitul secolului al XIII-lea, Schlatt, Eisenbibliothek, Mss 20, Elvetia.

a simplificat în mod semnificativ procesul, permițând calculul cu precizie atât al orientării bisericii, cât și poziția corectă a ferestrelor. (Fig. 3) Utilizarea comună a orientării solare în rândul bisericilor romanice este probabil legată de acest obiect care a condensat cunoștințele astronomilor antici și, fiind ușor de purtat, ar fi putut populariza practica pe tot continentul.*

În Bizanț, constructorii bisericilor au perfecționat tradiția orientării moștenite din Antichitatea târzie într-un mod diferit. Funcționând în parametri culturali, climatici, economici și chiar teologici diferiți, bizantinii au dezvoltat un concept diferit de spațiu sacru față de creștinii din vestul latin.** În timp ce bisericile din Occident apar ca enclave ale sacrului într-o lume profană, cu transubstanțierea pâinii și a vinului euharistic și

* Cu privire la efectele de lumină în bisericile romanice, vezi e.g. Spinazzè 2016, citat deasupra.

** Vladimir Ivanovici, "Windows and church space in Early Medieval Byzantium and West", în: *Opuscula Historiae Artium Suppl.* 62 (2013): 38-47.

efectele ocazionale de lumină atestând pogorârea harului divin în sfera umană, în tradiția răsăriteană Întruparea a sfințit natura. Omenirea era o extensie a corurilor îngerești într-un continuum al ființei care o unea cu Dumnezeu. În interiorul bisericilor acest lucru devenea vizibil prin dispunerea ierarhică a comunității de credincioși și prin lumina care atesta prezența lui Dumnezeu în rândul oamenilor. Ca și Shekinah, prezența divină care locuia în Templul din Ierusalim, lumina care străpungea bisericile bizantine timpurii atesta vizual ceea ce Germanus, Arhiepiscopul Constantinopolului (*sed.* 715-730), declara în scris: „Biserica este un cer pământesc în care Dumnezeu din cer locuiește și umblă.”*

Deși mai puțin studiate cu abordări arheo-astronomice decât exemplele occidentale, bisericile bizantine promit revelații fascinante. Studiile cercetătorilor Iakovos Potamianos, Ioannis Iliades și Andrzej Piotrowski atestă efectele de lumină complexe și variate care se văd în bisericile bizantine de epocă medie și târzie.** Efectele de lumină pe care Părintele Gabriel Herea le-a observat și documentat în biserica din Pătrăuți sunt legate de această lungă tradiție. Ca și în cazul complexului bisericesc din Arbanassi (Bulgaria) din secolul al XVII-lea, unde un centru creștin s-a coagulat pe un teritoriu otoman și șapte biserici au fost construite după principii astronomice care concentrău lumina Soarelui la ore semnificative, în Moldova lui Ștefan cel Mare (r. 1457-1504) se pare că lumina Soarelui a fost folosită pentru a intensifica experiența religioasă.***

* Germanus of Constantinople, *Hist. Myst.* 1 (ed. and trans. Paul Meyendorff, *St Germanus of Constantinople: On the Divine Liturgy*, Crestwood, NY, 1984, p. 56-57).

** Iakovos Potamianos, *To phōs stē vyzant inē ekklēsia* (Thessaloniki, University Studio Press, 2000); Ioannis Iliades, “Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης Θεσσαλονίκης: Η γεωμετρία και το φυσικό φως”, în: *Byzantina* 35 (2017): 217-241; Andrzej Piotrowski, “Representational Function of Daylight in the Katholikon of Hosios Loukas”, comunicare prezentată la *Congresul de studii bizantine*, Londra 21-24 august 2006.

*** Elza Tantcheva-Burdge, *Colour and Light in the Seventeenth-Century Churches of Arbanassi, Bulgaria* (teză de doctorat, Sussex University, 2013); eadem, “Colour and Light in the Post-Byzantine Church Architecture in the Town of Arbanassi, Bulgaria”, în: Pietro Zennaro (ed.) *Colour and Light in Architecture. Proceedings of the international conference held 11-12.11.2010 at IUAV* (Venezia, IUAV, 2010), pp. 25-31.

Analize ulterioare ale sitului moldovenesc vor ilumina (sic!) implicațiile fenomenului, elucidând cu precizie ceea ce utilizarea atentă a luminii solare în această biserică ne poate învăța despre cultura și contactele culturale ale Moldovei, despre construcțiile locale și practicile de decorare a lăcașurilor de cult, precum și despre teologia și experiența religioasă din această zonă aflată la intersecția dintre Orient și Occident.

Vladimir Ivanovici, PhD

Conferențiar, Accademia di Architettura di Mendrisio, Università' della
Svizzera italiana

Cercetător, Center for Early Medieval Studies, Masaryk University Brno

Text tradus din engleză de Alice Isabella Sullivan